

ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ : ਬਹੁਸਥਾਨੀ ਨੈਟਵਰਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਹਿਣ

ਡਾ. ਅਕਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ¹

ਪੰਜਾਬੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਡਾਈਨੇਮਿਕਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: “ਮਾਤਮ/ ਹਿੰਸਾ/ ਖੌਫ/ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਅਨਿਆ/ ਇਹ ਨੇ ਅਜਕਲ ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ// ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ/ ਸਤਿਲੁਜ/ ਬਿਆਸਾ/ ਰਾਵੀ/ ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਝਨਾ// ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਵਣਗੇ/ ਰਾਗ/ ਸ਼ਾਇਰੀ/ ਹੁਸਨ/ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ/ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ।”² ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਚਿਹਨਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਉਦੋਂ, ਮਾਤਮ, ਹਿੰਸਾ, ਖੌਫ, ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਅਨਿਆ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਵਿਖ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਗ, ਸ਼ਾਇਰੀ, ਹੁਸਨ, ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋਇਆ ਲੋਚਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਸਤਿਲੁਜ, ਬਿਆਸਾ, ਰਾਵੀ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਝਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ। ਤੀਸਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਹਨ। “ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ/ ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ/ ਚੱਲ ਕੇ ਦੂਰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ/ ਗੱਡੀ ਬੈਠ ਸਿਆਲਦਾ/ ਨਾਲ ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ”, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ “ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ”³ ਇਸੇ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਰਿਜ਼ਕ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜੋੜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੀ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀ

¹ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵਿਮਨ, ਜਲੰਧਰ

² ਮਾਤਮ/ਹਿੰਸਾ/ਖੌਫ/ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਅਨਿਆਂ/ਇਹ ਨੇ ਅਜਕਲ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ//ਜੋ ਹੁੰਦੇ ਸਨ/ਸਤਿਲੁਜ/ਬਿਆਸਾ/ਰਾਵੀ/ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਝਨਾਂ//ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਵਣਗੇ/ਰਾਗ/ਸ਼ਾਇਰੀ/ਹੁਸਨ/ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂ/ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ-ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

³ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ, ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ/ਚੱਲ ਕੇ ਦੂਰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ,ਗੱਡੀ ਬੈਠ ਸਿਆਲਦਾ/ਨਾਲ ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ,ਰਾਮਕਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ/ਸੁਘੜ ਲੁਗਾਈ ਉਸ ਦੀ...//ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ,ਇਕ ਪਿੰਡ ਬਾਝੇਵਾਲ ਵਿਚ/ਜੜ ਲੱਗੀ ਤੇ ਪੁੰਗਰੀ,ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਕੁੱਖ'ਚੋਂ/ਜਨਮੀ ਬੇਟੀ ਉਸ ਦੀ,ਨਾਂ ਧਰਿਆ ਸੀ ਮਾਧੁਰੀ...//ਕੱਲ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਮਾਧੁਰੀ.ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਸਕੂਲ ਵਿਚ/ਗੁੱਤਾਂ ਬੰਨ ਕੇ ਰਿਬਨ ਵਿਚ,ਸੁਹਣੀ ਪੱਟੀ ਪੋਚ ਕੇ/ਉੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ...//ਉੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ ਬੇਟੀ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ/ਕਿੰਨਾ ਗੂੜਾ ਸਾਕ ਹੈ,ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦਾ...//ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਡਲੇ,ਪੋਤੇ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਦੇ/ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ/ਬਹਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਂਵਦੇ/ਕੌਨਵੈਂਟ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ,ਏ.ਬੀ.ਸੀ.ਡੀ.ਸਿੱਖਦੇ...//ਏ.ਬੀ.ਸੀ.ਡੀ.ਸਿੱਖਦੇ,ਪੋਤੇ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਦੇ/ਕਿੰਨਾ ਗੂੜਾ ਸਾਕ ਹੈ,ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ.../ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ,ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ...-ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਕੱਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਧਰਤੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਭਾਈਚਾਰਾ/ ਕੌਮ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰਾ/ ਕੌਮ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦੂਸਰੇ ਮੁਲਕਾਂ/ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਮਰਨ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਿਟਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿਣ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੂਲਵਾਦ (ਕਲਚਰਲ ਈਸੈਂਸੀਅਲਿਜ਼ਮ) ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਣ ਥੀਣ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਸ਼ਲ ਸਪੇਸਿਜ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਹੋਰਵੇ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸੰਕਟ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਪਹਿਚਾਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਦੀ ਇਹ ਪਛਾਣ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਮ ਭੂਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪਛਾਣਾਂ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਬੰਦਾ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਂ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉੜਾ ਐੜਾ ਸਿਖ ਰਹੀ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਮਾਧੁਰੀ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਆਪਣੇ ਮੂਲਵਾਸ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਬਿਹਾਰੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਈਬ੍ਰਿਡ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬਿਹਾਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਪੇਸ ਕੰਸਟਰਕਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ: “ਕੱਲ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਮਾਧੁਰੀ/ ਓਸੇ ਪਿੰਡ ਸਕੂਲ ਵਿਚ/ ਗੁੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਿਬਨ ਵਿਚ/ ਸੋਹਣੀ ਫੱਟੀ ਪੋਚ ਕੇ/ ਉੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ// ਉੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ?/ ਬੇਟੀ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ/ ਕਿੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਕ ਹੈ/ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦਾ।” ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਰੀ ਲਾਉਣਾ ਆਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਪਰਜਣਨ (ਕਰੋਸ ਬਰੀਡਿੰਗ) ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਵੀਨਤਾ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਵਾਦ ਨੂੰ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਤਰਕ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ/ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਆਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ।⁴ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਸਥਾਨੀ (ਮਲਟੀਲੋਕਲ) ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ

⁴ Butler, Kim D (2991), Defining Diaspora, Defining Discourse, Diaspora, 10 (2), pp 189-219

ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਿਆਨ, ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਲੋਕ ਦੂਜੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਅਦ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਜ਼ਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਸਾਂਝੇ ਨੈਟਵਰਕ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਏ ਸਮਾਰਟ ਫੋਨ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਕਨੇਡਾ (ਕਰਮ ਭੂਮੀ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ (ਮਾਂ ਬੋਲੀ) ਦਾ ਹੀ ਮਸਲਾ ਲੈ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਨੇਡਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਅਖਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਬਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਕੂਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਇਸੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਨੇਡਾ (ਕਰਮ ਭੂਮੀ) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬ (ਮਾਤ ਭੂਮੀ) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਨਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਕੇ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

’47 ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਭੈਅ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੁਬਾਨਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਣ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨੇਡਾ/ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਜੁਬਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਵਧ ਰਹੀ ਦੂਰੀ ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਡਰ ਭੈਅ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੱਜ ਵਰਚੁਅਲ ਸਪੇਸ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਨੈਟਵਰਕ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸਨੂੰ ਬੋਮਿਸਾਲ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਵੇਂ ਵਕਤ ਦੀ ਗਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸਦਾ ਖੇਤਰੀ/ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸਤਾਰ ਇਸਨੂੰ ਵਿਭਾਜਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਚਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੋ ਥਾਨ ਸੋਹਾਵਾ।”⁵

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਰੌਸ ਬਰੀਡਿੰਗ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਦੋਂ 1913-14 ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ

⁵ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ: ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ (ਸੰਪਾ), ਮੁਹਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿਮਰਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1998, ਪੰਨਾ 46

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਕਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ '84 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦੌਰਾਨ ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਆਦਿ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਕੋਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਆਰਥਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਹਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪਿਛੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ/ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਕਿਸੇ ਭੁਖ ਨੰਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।⁶ ਨੌਲਿਜ਼ ਵਰਕਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਹੀ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਵਾਉਣ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਜ਼ਨਸ ਪਰੋਸੈਸ ਆਊਟਸੋਰਸਿੰਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਅਜਿਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਰਸਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਯੋਰਪ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਅਗਾਊਂ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘਟੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਪੱਛਮ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਸਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਉਭਾਰ ਲਈ ਕਨੇਡੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਸਪੇਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਢੋਂ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ (ਮਲਟੀਕਲਚਰਿਜ਼ਮ) ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਹੁਣ ਜੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, ਮੁਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ/ ਟੈਕਸਚੂਅਲ ਅਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਕਨੇਡੀਅਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪੇਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ, ਚੁਟਕਲਿਆਂ, ਗੱਪਾਂ ਸ਼ੱਪਾਂ, ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ, ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ, ਮਿਥਾਂ, ਅਖਬਾਰੀ ਖਬਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ/ ਟੈਲੀਵੀਯਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਕਲਾ ਕਿਰਤਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ, ਮੇਲਿਆਂ, ਤਿਉਹਾਰਾਂ, ਕਬੱਡੀ ਮੈਚਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਿਲਣੀਆਂ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।⁷ ਇਹ ਲਘੂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਿਨਾ ਸ਼ੱਕ ਕਨੇਡੀਅਨ ਕੌਮੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਮਹਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਈ ਚੁਨੌਤੀ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫੇਰ ਲਘੂ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਪੇਸ, ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਢਲਕੇ, ਕੇਵਲ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਕੌਮੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੁਨਰਸਥਾਪਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ

⁶ Portes, Alejandro(1997), Globalization from below: The Rise of Transnational Communities, Princten University

⁷ Oberoi, Harjot (2003), Imagining Indian Diasporas in Canada: An epic without a text, in Culture and Economy in the Indian Diaspora, (Ed.) Bhikhu Parekh, Gurharpal Singh and Steven Vertovec, Routledge, London

ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਪੇਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਅਮਲਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੁਨਰਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਪਾਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੋਈ ਖਿੰਡਿਆ ਪੁੰਡਿਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਖਿੰਡੇ ਪੁੰਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ, ਸਿਲਸਲਾ, ਸੰਘ, ਜੁਗਤ, ਰੀਤ ਹੈ। ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਇਸ ਨੈਟਵਰਕ ਦੀਆਂ ਨੋਡਜ਼ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿਲਸਿਲੇ ਪਾਸੋਂ, ਇਸਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਨੋਡਜ਼ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦੀ/ ਵਿਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਗੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਡਿਜੀਟਲ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਡਾਈਨੇਮਿਕ ਸਪੇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰਨਾ ਭਾਈਚਾਰਿਆ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਖਿੰਡੇ ਪੁੰਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਦਿਸ਼ਾਵੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਝ/ ਸੰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵੈੱਬ 2.0 ਵਰਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰ-ਸਥਾਨਕ ਸਪੇਸ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਸਥਾਨੀ ਨੈਟਵਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਜੀਟਲ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਨਲਾਈਨ ਨੈਟਵਰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ/ ਭਾਈਚਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ/ ਪੁਨਰਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ, ਉਪਲਬਧ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਛੇੜਨ ਅਤੇ ਮਾਤ ਭੂਮੀ/ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਡਿਜੀਟਲ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਨੂੰ ਵਰਚੂਅਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਜੀਟਲ ਡਾਇਆਸਪੋਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁸

ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗਰੇਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਪੰਜ ਦੁਆਬਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਡਿਜੀਟਲ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਵਗ ਰਹੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ/ ਚਿਹਨ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੀ ਨੈਟਵਰਕਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਚੁਨੌਤੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਬਦਲਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਸ਼ੁਕਰੀਆ।

---

⁸ Andoni, Alonso and Pedro J. Qiazabal (2010), *The Imagined World's Digital Harbors, in Diaspora in the New Media Age: Identity, Politics and Community*, University of Nevada Press, Reno and Los Vegas, pp1-18